

הר הבית

בין חלום לממשות

עורך:
ידידיה צ' שטרן

מאמרים

הר הבית כיום

דן בהט

הר הבית כיום הוא מתחם מרובע שגודלו כ-144 דונם. גבולותיו נקבעו בימי הורדוס (37-4 לפנה"ס) כשהקים את חומותיו. החומה המערבית היא המוכרת ביותר, מכיוון שקטע של חמישים ושבעה מטר מאורכה הכללי (488 מטר) הפך למקום התפילה של הכותל המערבי.

הרחבה שנוצרה בידי הורדוס מחפה על הטופוגרפיה הטבעית של ההר. היסוד העיקרי בטופוגרפיה הוא גבעה מעוגלת קמעה המוכרת בשמה "הר המוריה". גבעה זו מוקפת מדרונות בשלושה מעבריה: מזרח, דרום, ומערב. בצידה הצפוני היא מקושרת לגבעה גבוהה עוד יותר, הקרויה גבעת האנטוניה. כשהורדוס יצר את רחבת ההר המוכרת כיום הוא מילא את המדרונות הללו, ואת גבעת האנטוניה

.א
מבוא

חצב בחלק שהיה דרוש לו כדי ליצור את הרחבה המפולסת.¹ המבקר כיום בהר יראה לפניו משטח עצום שאינו מעיד על העבודה הרבה שעשה הורדוס כדי ליצור את הרחבה הגדולה ביותר למבנה דתי ברחבי העולם היווני-רומי המוכר.

גובה רחבת הר הבית כיום אינו שונה הרבה מזה שהיה בימי הבית השני. אפשר להקיש זאת מהעובדה שבסיסו של שער שהיה בימי הבית השני היה בגובה ההר (740 מטר מעל פני הים). הכוונה היא לשער שהיה על גבי קשת רובינסון, שקטע ממנה השתמר סמוך לפינה הדרומית של החומה המערבית של ההר.² כשמשחזרים את הקשת לפי שרידיה ומוסיפים את עובי אבניה ואת המילוי הנדרש ליצירת משטח ההליכה עליה מגיעים אכן לגובה הרחבה של ימינו. בלב ההר נראית למרחוק רחבה הגבוהה בכארבעה מטרים מעל לרחבת ההר, היא ה"רמה", שנוצרה קרוב לוודאי בתקופת המוסלמים (638-1099 לספירה). אל הרמה עולים בעשר מערכות של מדרגות שכראש כל אחת מהן קשתות המעטרות אותה. את עינו של המבקר צדים כמה עצי ברוש עתיקים על רחבת ההר, המשווים לו מראה מיוחד. המבנה העיקרי ברחבה הוא מסגד אל-אקצא, ועל הרמה, המבנה העיקרי הוא כיפת הסלע, שהמוסלמים קוראים לו גם מסגד.

הבנייה הראשונה, הידועה לנו רק מהמקורות ההיסטוריים, היא בניית המקדש והארמון המלכותי בימי שלמה (מלכים א, פרקים ו-ז). במקרא מסופר שדוד בנה על ההר מזבח (שמואל ב כד, יח-כה) במקום שבו היה הגרון של ארוונה היבوسی. מכך אפשר להסיק שהמקום היה על ראש גבעה חשופה, ויש לחפש את הסיבה מדוע דווקא שם מצא דוד לנכון לבנות את המזבח. יש לזכור שאברהם הלך, בשל צו אלוהי, להקריב את בנו יצחק. המקרא מתאר את המקום שאליו

.1

תולדות הבנייה על הר הבית

1 כל הנתונים האלו ידועים לנו ממחקריו של החוקר הבריטי סר צ'רלס וורן, שחקר את ההר ואף ביצע עליו בדיקה ארכיאולוגית פה ושם. הוא עבד על ההר בשנים 1867-1868, ועבודתו היא עד היום יסוד חשוב בלימוד תולדות ההר.

2 חומה זו ידועה בשמה "הכותל המערבי", ואני מבדיל בין כל אורכה של חומה זו לבין הכותל כשהכוונה היא לרחבת התפילה בלבד.

נשלח כאחד ההרים בארץ המוריה. לארכיאולוגים המחפשים את הסיבה לכך שדווקא מקום זה נבחר ישנה תשובה לשאלה. מתחת לכיפת הסלע המחפה על פסגת הר המוריה ישנה מערה שבשל צורתה מעריכים הארכיאולוגים שהיא מערת קבורה מן השלבים הראשונים של התקופה הכנענית התיכונה (2200–2300 לפנה"ס), ששתיים דומות לה נמצאות גם הן על רמת ההר ומשמשות כיום כבורות מים. כך נראה שפסגת הר המוריה הייתה בית קברות באותה תקופה, והוקבעה אצל תושבי העיר כמקום שהקדושה שורה בו. במהלך כל ימי הבית הראשון (960–586 לפנה"ס) עבר ההר אירועים שונים, כמו כיבוש שישק בשנת 925 לפנה"ס, שפגע ביופיו של המקדש. שיפוצים רבים שעשו מלכי יהודה בעקבות פגיעות אדם וטבע מתוארים בספרי מלכים ודברי הימים. כך למשל, בימי יאשיהו (מלכים ב כב, ג-ו). במסגרת העבודות השונות שנעשו בהר, כחפירת תעלות לצינורות מים או קווי חשמל ותקשורת, כמו גם בעבודות הוואקף ליד אורות שלמה, התגלו חרסים מימי הבית הראשון, אבל אין אפשרות לקושרם למבנה זה או אחר.

חלפו שבעים שנה מאז חורבן הבית הראשון בידי נבוכדנצר הבבלי (586 לפנה"ס) עד בנייתו מחדש בידי יהושע בן יהוצדק וזרובבל בן שאלתיאל (515 לפנה"ס). הצהרת כורש היא שאפשרה לגולים לשוב ליהודה ולהקים בה מחדש את המקדש. יתר כעל כן, כורש החזיר לשבים את כלי המקדש שהיו בשביה בבבל (עזרא א). הקמת המקדש החדש, שהיה עלוב ביותר, מתוארת בספר עזרא (פרק ג, ובייחוד בפסוק יב). הזקנים שזכרו את המקדש הקודם ככו למראה זה שנבנה עכשיו. עליבותו לא העיבה על השוני במעמדו. בעוד בימי הבית הראשון לא היה למקדש מעמד חשוב בחיי היום-יום של העם, כפי שמעידה העובדה ששני מלכים, חזקיהו ויאשיהו, ניסו להעניק לו מעמד כלל-לאומי באמצעות חגיגת הפסח בנוכחות כל העם) (כ"י לא נַעֲשֶׂה פֶּסַח הַזֶּה מִיָּמֵי הַשְּׁפָטִים אֲשֶׁר שִׁפְטוּ אֶת יִשְׂרָאֵל וְכָל יְמֵי מַלְכֵי יִשְׂרָאֵל וּמַלְכֵי יְהוּדָה" ומלכים ב כג, כב – כך נאמר על יאשיהו. על חזקיהו: "[...] לְהַעֲבִיר קוֹל בְּכָל יִשְׂרָאֵל מִבְּאֵר שִׁבְעָ וְעַד דָּן לְבֹא לַעֲשׂוֹת פֶּסַח לַיהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בִּירוּשָׁלַם" (דברי הימים ב ל, ה)). רק עתה, בימי עזרא ונחמיה, שריכזו את העם ברחבת המקדש לכל טקס שהוא, הפך המקדש למרכז – לא רק הדתי אלא גם הפוליטי, הכלכלי, והמדיני של העם.

בשנת 333 לפנה"ס כבש אלכסנדר הגדול את ארץ ישראל. אחד התיאורים הקשורים בכיבוש הוא מפגש בינו לבין שמעון הכוהן הגדול, באפק. חשיבותו של כוהן זה הייתה כפי הנראה רבה, שכן סביר להניח שהוא הכוהן הגדול שמעון בן יוחנן הנזכר בספר בן־סירא יא, יד; נ, א-ד. לעומת התיאור בספר עזרא על המקדש העלוב שנבנה בתקופה קשה לעם, ספרות החוכמה מאלכסנדריה, העיר שיסד אלכסנדר, מתארת מקדש מפואר ביותר. שני מקורות בני התקופה הקדם־חשמונאית מתארים הר בית מפואר. האחד הוא טקסט מהספרות החיצונית, הנקרא איגרת אריסטאס אל פילוקראטס. לדברי בעל האיגרת, אריסטאס, הוא נשלח בידי תלמי השני, פילרלפוס, לירושלים כדי למצוא בה שבעים חכמים שיתרגמו את התורה (ומאוחר יותר את המקרא כולו). בעת ביקורו בירושלים הוא היה גם בהר הבית, ותיאר את המקדש בו כ"מקדש נהדר". הוא פירט גם בנוגע למערכת אספקת המים אליו וניקוזם. הוא מספר על ריצוף ההר, ומוסיף ש"הכל נבנה בהדר ויופי יתרים". המקור האחר, אף הוא מאלכסנדריה, הוא ספר בן־סירא, שהוזכר לעיל. מסופר בו על נפלאות המקדש ועל "חוזק ההיכל", או "וירימו היכל קודש" ודומיהם. בספר בן־סירא אף משווית העבודה החדשה לזו של זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק. מכל הנתונים הללו עולה שהייתה בנייה חדשה של מקדש חזק ומפואר. קשה ללמוד על מהותו של מבנה זה, שכן כשהורדוס הקים את המקדש שלו היה עליו לשלב אותו ואת חצרותיו עם הקודמים לו, וכך נעלמו רובם הגדול של שרידי הבניות הקדומות. המשנה אינה מתעלמת ממקדש זה, ומסכת שלמה: מסכת מידות, ולצידה חלקים ממסכתות נוספות, דוגמת תמיד, פרה ועוד, מתייחסים למקדש הקודם להורדוס. המשנה מתארת את הר הבית כבעל מידות של חמש מאות על חמש מאות אמה. רובו של השטח הפתוח בו נמצא מדרום, ומיעוטו במערב. המקדש עצמו מתואר לפרטיו באופן הדומה לתיאורו של יוסף בן־מתתיהו, בן המאה הראשונה לספירה. מכאן אפשר ללמוד שאף שהמשנה נחתמה בידי יהודה הנשיא בשנת 200 לספירה, כמאה ושלושים שנה לאחר חורבן מקדש הורדוס, עדיין נשמר בה זכרו של המקדש מהתקופה ההלניסטית (330-63 לפנה"ס). נראה שהר הבית והמקדש שעליו, שנבנה אז, הוא התחום שנשמר בהלכה היהודית כמקודש ושעל תחומיו חלים כל דיני הטהרה והדינים הנדרשים למקדש ולהר, ולא תחומי הר הבית של הורדוס, שהיה גדול הרבה יותר. רבים מייחסים את הבניות הקדומות על ההר לתקופת החשמונאים, ואכן, בספר חשמונאים א מתוארות בניות מרובות על ההר,

הבאות לאחר תיאורי ההרס שחוללו בהר המלכים הסלווקים ושלוחיהם. על פי ספר מקבים, מקדש אלוהי ישראל הפך למקדש אלילי, שיהודה המכבי טיהר. אין להעלות על הדעת מקדש אלילי שלא יהיה בנוי כהלכה. כשהורדוס עלה לכס המלכות (37 לפנה"ס) הוא החל בפעולות של בנייה ממלכתית בכל חלקי ממלכתו. שיא העבודה היה בניית הר הבית כפי שהוא מוכר היום ובניית המקדש שעליו, שלמרות הבנייה ההלניסטית החשובה לא הגיע למידות המוכתבות בספר מלכים בעת בניית המקדש בידי שלמה. הורדוס החל בבניית הר הבית והמקדש בשנת 22 לפנה"ס, והעבודה נמשכה גם לאחר מותו בשנת 4 לספירה. מהחפירה הארכיאולוגית אנו למדים על פעילות בסביבות ההר בתקופת הנציבים הרומים, ומהברית החדשה אנו יודעים שבשנת 26 לספירה עדיין נמשכו העבודות. בחפירות מנהרת הכותל המערבי אף התברר שבניית החומה המערבית של הר הבית לא הסתיימה מעולם. ביקור במנהרה מראה את "היעלמותה" של החומה המערבית. הסלע שנחצב לאורך הקטע הצפוני של החומה כדי ליצור אותה לא נחצב עד קצה החומה, והחוצבים, כנראה עקב פרוץ המרד הגדול (67 לספירה), לא הספיקו לחצוב את גבעת האנטוניה כדי לסיים את בניית החומה המערבית. עם כל הבניות המסיביות של הורדוס, זכרו של המבנה ההלניסטי לא נשכח, והוא מצוין בידי יוסף בן-מתתיהו, שהכיר את ההר ההרודיאני בתור "החצר הפנימית" של המקדש. הוא הוגבל בחומה שעליה היו כתובות ביוונית ובלטינית האוסרות על נוכרים את הכניסה לתחום זה. תוספותיו של הורדוס מצפון, ממערב ומדרום למתחם ההלניסטי כונו בידי יוסף "החצר החיצונית", ובברית החדשה, "עזרת הגויים" או "עזרת הנכרים".

חורבן המקדש בשנת שבעים לספירה בידי חייליו של טיטוס סיים את הפרק המפואר של המקדש, שלא יוקם עוד. חומות ההר נשתמרו עד ימינו ונראות בכל עבריו בהשתמרות חלקית במידות שונות. מוכר לכול קטע של החומה המערבית הידוע ככותל המערבי.

הנעשה בירושלים בתקופה שבין שתי המרידות – המרד הגדול (67-70 לספירה) ומרד בר-כוכבא (שהסתיים בשנת 135 לספירה) – אינו מוכר דיו. המקורות לתקופה הם בעיקר החפירות הארכיאולוגיות שנעשו בחלקים שונים של העיר החדשה, אבל בהר הבית אין שרידים ממנה. הדיונים בתולדות הר הבית בנוגע לתקופה הרומית (136-330 לספירה) מתמצים בשאלה אם הרומאים בנו על ההר

במקום המקדש ההרודיאני את מקדשם העיקרי בעיר, שהיה מוקדש לשלישייה הקפיטולינית: יופיטר, יונו ומינרווה. היסטוריון מן המאה השלישית שספרו הגיע אלינו בעיבוד מן המאה האחת עשרה מצדד באפשרות זו, אבל אבות הכנסייה מתארים את בניית המקדש האילי במקומה של כנסיית הקבר הקדוש במרחק מה מהר הבית. אפשרות זו מתאימה לגישה הרומית, שהעדיפה במקרים רבים התרחקות מהמקדש העיקרי של העם שכבשו. האיסור שהטיל הדריאנוס על היהודים לגור בירושלים לא מנע מהם לנסות להגיע אל הר הבית כדי לקונן על חורבן המקדש. מקורות נוצריים אינם מהססים לתאר, אפילו במידת מה של לעג, את היהודים המגיעים כדי להתפלל על אבן השתייה, שהרי היא מקומו של קודש הקדשים של המקדש. מתיאורי עולה רגל שהיה בירושלים בשנת 333 אנו יודעים שהדריאנוס הקים על ההר את פסלו, שאליו הוסף אחר כך פסל נוסף, של הקיסר אנטונינוס פיוס, שהיה יורשו. אותו עולה רגל גם מזכיר מקום תפילה קטן על ההר. אף שאין זה ברור במה מדובר, מקום זה, ללא ספק לא היה המקדש העיקרי של העיר האילית.

חילופי השלטון הזר כאשר הנצרות הוכרזה כדת נסבלת, ומאוחר יותר כדת רשמית ברחבי האימפריה, לא שינו את מצבו של הר הבית. הוא נותר בשיממונו. מצב זה התאים לנבואתו של ישו הנוצרי, שלפיה "לא תישאר אבן על אבן מהמקדש" (מתי כד: 2). עם זאת, לאחר התבססות המסורות הנזכרות כברית החדשה על מפת אתרי הקודש בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט, נבנו גם בהר הבית שני אתרים קדושים, זה בסמוך לזה. האחד נקרא pinnacle. הוא היה כנראה בצורת מגדל, שניצב בפנינה הדרום מזרחית של ההר והתקדש בשל המסורת ששם ניסה השטן את ישו. הוא הציע לו לקפוץ מפינת ההר, שהרי האל יגן עליו בנפילה (מתי ד: 5-7). אתר שני, הסמוך לו, ומתואר במקור מהמאה השישית, היה מנזר נשים תת־קרקעי, שנזירה שנכנסה אליו לא ראתה עוד את אור השמש עד סוף ימיה. מכיוון שלא ידוע לנו על מבנה כלשהו שהיה קודמן של אורוות שלמה ימינו, מקומו של מנזר זה אינו ידוע. המבנה החשוב שנותר עד ימינו מהתקופה הביזנטית בהר הבית הוא שער הרחמים. במקורות היהודיים והמוסלמיים מהמאה העשירית הוא מוזכר בשם זה, ואין לדעת מי העתיק ממי את שמו. אף שישנם חוקרים המציעים את מועד בנייתו לתקופה המוסלמית, נראה שהוא הוקם בשנת 630, כשהקיסר הביזנטי הרקליוס החזיר לעיר את הצלב הקדוש שנלקח ממנה בשנת 614, כשהפרסים כבשו את ירושלים. יש לשער תוספות מן התקופה

העות'מאנית כשסולימן המפואר שיקם את חומתו המזרחית של ההר במסגרת בניית חומות ירושלים, ואז הוסיף למבנה את חלקו העליון, אשר בו יש שינויות, וכך נוצר מראהו הביצורי.

בשנת 638 כבשו המוסלמים את ירושלים. כניסתו של עומר אבן חטאב לעיר לוטה באגרות ומתוארת בתיאורים רבים. לפי המסורת הוא כבש את ירושלים משום שבה נמצא מרכז העולם. את פניו בשער העיר קיבל הפטריארך סופרוניוס, שהביאו אל כנסיית הקבר הקדוש מכיוון ששם נמצא לפי המסורת הנוצרית מרכז העולם. לאחר שקלא וטריא שוכנע הכובש, שהודרך על ידי יהודי מומר – כעב אל אחבר – שמרכז העולם נמצא בהר הבית. כשבאו אל ההר והלכו אל פסגת הר המוריה – מקומו של קדש הקודשים – נראה המקום כערמת אשפה. לאחר סילוקה התגלה הסלע, שנוקה ונמשח במי ורדים. עומר החליט להקים על ההר מסגד. מסגד זה, המתואר על ידי עולה רגל נוצרי, נבנה על אי-אלו חורבות שעליהן הונחו קורות עץ כדי שאפשר יהיה להקימו. בנוגע מיקומו של מסגד זה אין כמעט חילוקי דעות. רבים החוקרים המסכימים שהוא נבנה במקום אשר בו הוקם מאוחר יותר מסגד אל-אקצא. כמה שנים אחר כך נפתח פרק חדש בתולדות הר הבית המוסלמי. על כס החליפות עלתה שושלת בית אומייה, שאף שקבעה את בירתה בדמשק, ירושלים הייתה חביבה עליה. בניה השקיעו רבות בייפויה ובהאדרת חשיבותה בעיני המוסלמים. עקב סכסוך בעולם המוסלמי הם קבעו את ירושלים כמקום שימשם תחליף לעליות לרגל לערי ערב מכה ומדינה. הח'ליפה מועאיה הוכתר כח'ליפה בעיר (661), וכהכנות לטקסי ההכתרה הוא שיקם את חומות הר הבית ואף קבע תוכניות לבנייה על ההר, שהיה בהן משום התבססות על תוכניתה של כנסיית הקבר הקדוש. ממנו נבצרה העבודה על ההר עצמו, ובנו עבד אל-מלכ המשיך בתוכניותיו של אביו כשהקים את כיפת הסלע (691/2). היד הביזנטית מורגשת בבניין זה, הדומה לרוטונדה של הכנסייה האמורה. מכיוון שפסגת הר המוריה, שאיננה במרכז הר הבית, היא שהכתיבה את מקומה של כיפה זו – יורשתו של קודש הקדשים – מצא עבד אל-מלכ צורך לבנות סמוך מאד אליה כיפה נוספת, היא כיפת השלשלת, העומדת עד היום ומסמנת בדיוק רב את מרכזו של ההר. בנו של עבד אל-מלכ, אל-וואליד, הקים את מסגד אל-אקצא. עבודה חשובה שנעשתה אז הייתה יצירת הרמה של הר הבית, שצורתה המקורית שונתה רק במאה השלוש עשרה כאשר היא הורחבה בכשמונה עשר מטר מערבה. בשנת 747 אירעה רעידת אדמה חזקה בירושלים, וכתוצאה ממנה

התחוללו שינויים במבנים הללו. מעט לאחר מכן הודחה שושלת בית אומייה, ושושלת החליפים לבית עבאס תפסה את מקומה (750). הללו, שבירתם הייתה בגדד, הראו עניין מועט בירושלים, ונוכחותם בה כמעט אינה מורגשת על ההר. המידע על ההר מתקופה זו מתבסס בעיקר על המקורות המתארים אותו (ואת העיר כולה), ומהם אפשר ללמוד שנוספו עליו כמה כיפות שבהן נערכו טקסים שונים, ושהן היו מוקד לעלייה לרגל. הן נעלמו בתקופה הצלבנית (המאה השתים עשרה), ועד כה אין הסכמה כללית על מיקומן המדויק של הכיפות המוזכרות במקורות. מקור חשוב בתקופה המוסלמית על הר הבית הוא התעודות מהגניזה הקהירית. שם מתוארים ביקורו של עומר בחר הבית, וכן מנהגי העלייה לרגל של היהודים אל ההר. בתחילת הכיבוש המוסלמי הותר ליהודים לשהות בו, והם אכן ניקו אותו וביצעו את כל פעולות התחזוקה בו. אבל בזמנו של הח'ליפה עומר השני הם סולקו מההר, והותר להם להתפלל רק באחד משעריו. הם בחרו בשער וורן, שמימי הבית השני, שכן הוא נמצא בחומה המערבית של ההר, מול אבן השתייה. מעבך השער שימש – עד בוא הצלבנים – בית הכנסת המרכזי של הקהילה. באותן תעודות מופיע תיאור של מנהג יהודי נוסף: התכנסות ליד השער הכפול שבחומה הדרומית, שנקרא כפי היהודים אז "שער הכהן", וממנו, בניגוד לכיוון השעון, הליכה סביב חומות הר הבית וחזרה לאותו שער. ליד כל אחד משערי ההר נהגו היהודים להתעכב לתפילה שאת נוסחה מביאות התעודות בשלמותן (לפי תפילת השערים – הטקסט המקורי מהגניזה הקהירית). תעודות אלו הן בעיקרן מהמאה האחת עשרה, שבמהלכה עברה העיר תהפוכות רבות. בשנת 1033 אירעה רעידת האדמה שהייתה אולי הקשה בתולדות העיר. מבנים רבים שהיו על ההר נהרסו, הכיפה של כיפת הסלע קרסה, מסגד אל-אקצא נהרס בחלקו הגדול, והכיפות הנוספות שהיו על ההר נעלמו כפי הנראה, אם כי ישנה אפשרות שהיו אלו הצלבנים שהרסו אותן. לפי המקורות השונים, פעולת שיקום מבני ההר נמשכה כשלושים שנה, והסתיימה רק ב-1064. זאת ועוד: שלטון החליפים לבית עבאס התחלף במאה העשירית בשלטון הפאטימים, שבניגוד לשליטים הקודמים היו שיעים, ופגעו במבני הלא-מוסלמים בעיר. עם זאת, מבני הר הבית לא סבלו מתגרת ידם. בשנת 1071 נכבשה העיר בידי הסלג'וקים, שבט טורקי שהגיע ממרכז אסיה. חורבן של מבנים רבים בעיר מיוחס לכיבוש זה, אבל נראה שבהר הבית לא נגרמו נזקים, שהרי הסלג'וקים היו מוסלמים. בשנת 1098 שבו הפאטימים וכבשו את העיר, אולם אחיזתם בה הייתה לזמן קצר בלבד, שכן

שנה אחר כך הגיעו הצלבנים, והר הבית נעשה מוקד לשינויים רבים שעשו בו בעליו החדשים.

שני המבנים העיקריים בהר הפכו לכנסיות: כיפת הסלע הפכה להיות כנסיית האדון (ישו), ואילו מסגד אל-אקצא הפך להיות כנסיית שלמה. מאוחר יותר האשימו המוסלמים את הצלבנים בהרס של מבנים מוסלמיים שהיו על ההר. כתובת מזמנו של צלאח אל-דין מציינת האשמה זו. השליט הצלבני הראשון, גודפריד מבויון, קבע את משכנו במסגד אל-אקצא, שעבר שינויים כדי להתאימו לתפקידו החדש כארמון. יורשו, בלדוין הראשון, מסר את המבנה לאבירים שייסדו את מסדר אבירי מקדש שלמה, הידועים יותר כטמפלרים.³ אחזקת הר הבית חולקה אז לשניים: רובו של החלק הדרומי הוחזק בידי הטמפלרים, ואילו חלקו הצפוני תוחזק בידי נזירים אוגוסטינים, שהחזיקו בכיפת הסלע ואשר מגוריהם היו בחלק הצפוני של רמת ההר. הצלבנים הוסיפו להר מבנים שונים, כמו מגזר גדול שהקיף קלויסטר⁴ מפואר, וכן מחסנים גדולים שהוסרו בשנות הארבעים של המאה העשרים. פעמיים בשנה, ביום ראשון של התמרים וכיום הערצת הצלב, היה שער הרחמים נפתח, ותהלוכות דתיות נכנסו אל ההר, עברו בחלקו הצפוני ויצאו ממנו דרך שערי הייסורים (שער "המשגיח" של ימינו). ייתכן שכשהחלו התהלוכות הדתיות נבנו בחלקה הצפוני של הרחבה אתרים ששימשו לתפילה במהלכן.

בשנת 1187 נפלה ירושלים לידי צלאח אל-דין. שובה לידיים מוסלמיות הובילה להעלמת המראה הנוצרי של העיר בכלל ושל הר הבית בפרט. אפשר להיווכח בעקבות מחיקת הנוכחות הצלבנית בעיר בתקופת צלאח אל-דין ויורשיו (התקופה האיובית, 1187-1250). אחד ממאפייני האדריכלות הימי-הביניימית של ירושלים הוא חלקי עיטור מונומנטלי המשולבים בבניינים מוסלמיים. האיובים פירקו

3 אין לקשור שם זה עם הטמפלרים הגרמנים של המאה התשע עשרה, שייסדו בארץ מושבות כמו שרונה, המושבות הגרמניות ביפו, חיפה וירושלים, ועוד.

4 חצר מרכזית של מגזר, המשמשת לטיול לנזירים. הוא היה עשוי סביב חצר מרכזית שמכל צידה היו מסדרונות מקומרים שבינם לבין החצר הפרידו עמודים. כותרות אותם עמודים היו מעוטרת בפיסול יפה, ולכן, בדורות שלאחר תקופת הצלבנים שילבו אותן המוסלמים בבניינים שבנו.

את כל הקלויסטר הטמפלרי ואת חלקיו המעוטרים: כותרות העמודים, חלקי הכרכובים ודומיהם, ושילבו אותם במבניהם. כמותם של חלקים אלו הייתה כה רבה, שהעות'מאנים, שהגיעו מאות שנים אחר כך, עדיין מצאו חלקים דומים והשתמשו ברבים מהם, ואף הם שילבו אותם בבנייניהם. מכל אלה אפשר להבין את היקף הבנייה בהר בתקופה הצלבנית.

בשנת 1092, במסע הצלב השלישי, הקימו הצלבנים מחדש את מדינתם, שהייתה מוגבלת לאזור החוף והשפלה בלבד. ירושלים נותרה בידי המוסלמים. בשל קרבתם של הצלבנים לעיר – דבר שהציב עליה איום מתמיד – החליט שליט דמשק, אחיינו של צלאח אר־דין, להרוס את ביצורי העיר כדי שלא יעמדו לימין הצלבנים אם יכבשו אותה. שליט זה, שכמובן לא רצה לפגוע בחומות ההר, החליט לסתום סופית את שעריו. אז נסתמו השערים הדרומיים ושער הרחמים, וכך נותרו עד ימינו.

בשנת 1250 התחלף השלטון במצרים עם תפיסת כס הסולטנות בידי הממלוכים.⁵ בזמנם, ירושלים הייתה מחוץ לדרכים הראשיות ולמרכזי השלטון. העיר הפכה אפוא מושבת גלות לפקידים גבוהים במערכת השלטון הממלוכי שסר חינם בעיני הסולטן. כמו רבים מהממלוכים, בהיותם מוסלמים חדשים רצו הגולים להפגין את מסירותם לדתם החדשה והקפידו להקים מבני קודש רבים. ברצונם לשמור על רכושם, שהרי כגולים, ירושלים הייתה המקום האחרון שבו היה להם מקצת חופש פעולה, החלו להקים מבנים למטרות דתיות, כגון מדרסות, מעונות לעולי רגל, מסגדים וכדומה. לשם אחזקתם רכשו נכסי דלא־ניידי רבים בעיר ומחוצה לה, שבהכנסות מהם תוחזקו המבנים הללו. הבונים דאגו להבטיח שאת הרכוש הזה ינהלו צאצאיהם, וכך נותרה השליטה ברכוש בידי המשפחה, שכן אותם גולים שהסולטן דאג לסלק לא האריכו ימים בדרך כלל לאחר הגלות בירושלים. מיעוט המבנים שנבנו אז היו על הר הבית עצמו, ורבים בצמוד לו. כך קיבל ההר בתקופה הממלוכית את הצביון המוסלמי המודגש בו עד ימינו אלו.

5 פירוש השם: עבדים. היו אלו לא־מוסלמים ששועבדו, אוסלמו בידי אדוניהם ואומנו לשמש חיילים בצבאות המוסלמיים השונים.

בשנת 1516 נכבשה ארץ ישראל בידי העות'מאנים. הר הבית עבר בראשית התקופה שיפוצים רבים. הסולטן העות'מאני דאג לשיפוץ כיפת הסלע ומסגד אל-אקצא. מאוחר יתר ביצעה הפקידות הגבוהה של השלטון ששימשה במרחב המקומי עבודות בהר, והוסיפה בו מבנים. רעידת אדמה חזקה הרעידה את ההר בשנת 1546, ובמהלכה נפגעו כמה מהמבנים הממלוכים החשובים שעליו.⁶ כך הושלם למעשה מראה ההר כפי שהוא כיום. כאשר במהלך מלחמת העולם הראשונה נכבשה הארץ בידי הבריטים לא נוסף מבנה להר, והשלטון החדש דאג לשימורו ולהבטחת הערכים האומנותיים שבו. כך למשל, כשאירעה בשנת 1927 רעידת אדמה חזקה שבמהלכה נפגע מסגד אל-אקצא באופן חמור, שיפצו הבריטים את המסגד באופן יסודי, שימנע פגיעות מרעידות אדמה בעתיד.

מאז מלחמת ששת הימים ניתן להזכיר שני אירועים בהר: בשנת 1968 ניסה אוסטרלי מעורער בנפשו לשרוף את מסגד אל-אקצא ופגע במינבר (כימת הטפה) מהמאה השתים עשרה שהיה בו. האירוע השני הוא הפיכת השער הכפול ואורות שלמה למסגדים. הוואקף המוסלמי ביצע חפירה במכשירים מכניים כדי ליצור ירידה נוחה אל האורות – דבר שפגע באופן חמור בהר ובשרידיו.

ג.

המבנים שעל ההר: מיקומם ותולדותיהם

1. רחבת הר הבית כיום נכנסים המבקרים אל ההר דרך שער המוגרבים. היה מקובל שהוא נקבע שם בתקופה הממלוכית, אבל החפירות שנעשו במעלה המוביל אליו הראו שהשער נקבע במקום לראשונה בתקופה הצלבנית. מייד בכניסה אל ההר ישנם מימין שני

6 בין הבניינים האלו היו גם בחים שהיו צמודים לחומה המערבית של ההר. עם התמוטטותם נחשף חלק מהחומה, וכך נוצר אזור התפילה של הכותל המערבי, שעד רעידה זו לא היה גלוי, וכמובן לא התקיימה בו תפילה.

מסגדים. הראשון הוא מסגד הפח'ריה הממלוכי, שנפגע קשות ברעידת 1546 ורק חלקו הדרומי נותר. על חורבותיו גדלים שני עצי ברוש גדולים הנראים בכל סביבות ההר. כמו כן נותר במקומו צריח המסגד, שהוא הדרומי מבין שלושת הצריחים העומדים לאורך החומה המערבית של ההר – כולם מהתקופה הממלוכית. בצמוד אליו נמצא המסגד השני, אף הוא מהמאה הארבע עשרה, הלוא הוא מסגד המוגרבים. המוגרבים הגיעו לארץ מצפון אפריקה כדי לשמש שומרים להר. הם ייסדו שכונה מחוץ להר והקימו על ההר מסגד. שני המסגדים הם חלק מהקלויסטר הצלבני ומשמשים כיום מוזיאון לאומנות מוסלמית. גם השער נקרא על שם אותם צפון אפריקאים. מתחת לשער המוגרבים ישנו אחד מארבעת שערי הר הבית שמימי הבית השני – הוא השער הנקרא שער ברקלי על שם מגלהו במאה התשע עשרה. חלל השער משמש כיום בחלקו כמסגד קטן – מסגד הבוראק – על שם סוסתו הפלאית של הנביא מוחמד. חלק אחר של השער משמש כבור מים, שבגללו נבנה מבנה קטן סמוך לכניסה אל ההר. הפתח לבור נקרא בערבית "ביר אבו סעוד". מימין ישנו שטח פתוח גדול, שבחלקו הדרומי מבנה לכל רוחב שטח זה – מסגד הנשים, אשר הוא היום ספרייתו של הוואקף. בקירו נראים בסיסים של קשתות נעוצים בקיר המבנה, שיצרו את קמרונות השדרה הדרומית של הקלויסטר הטמפלרי. כל שלושת המסגדים שהוזכרו בנויים במקומו של המנזר הצלבני הגדול שעמד כאן, שבמרכזו היה אותו קלויסטר. נראה שמוצאם של שרידי אומנות מונומנטלית צלבנית בכל חלקי העיר, במנזר זה. לאורך הקלויסטר, בצד צפון – שלא נותר ממנו דבר – עמדה כנסייה שהצלבנים לא השלימו את בנייתה מעולם, ולאורכה עברה דרך ישירה ממסגד אל-אקצא אל מחוץ להר. כך נוצר לראשונה שער המוגרבים. במרכז השטח ניצב מבנה בודד – כיפת יוסוף אגא, שהיה הסריס הראשי בהרמון הסולטן העות'מאני במאה השבע עשרה. מבנה זה משמש קופת כרטיסים למבקרים במסגדים ובמוזיאון המוסלמי שבמסגדים כשהם פתוחים. מבנה מסגד אל-אקצא סוגר במזרח את השטח הפתוח הזה. בחזיתו יש סטיו אשר בו שבע קשתות. שלוש הקשתות המרכזיות הן מהתקופה הצלבנית, והצדדיות, מהתקופה האיובית. המבנה הקיים היום הוא הרביעי בסדרת המסגדים בהר. רעידות האדמה חייבו הלוא בנייה מחדש. אפילו במאה העשרים, לאחר רעידת האדמה של 1927, היה צורך בשיפוצים רבים, ולמעשה, כל צידו המזרחי של המבנה נבנה מחדש בידי אומנים ממצרים, שכן השיקום נעשה במימון המלך פארוק. מתחת לגג העופרת עוברת

לרוחב כל המבנה כתובת ארוכה המתארת את השיפוץ שנעשה באתר בשנת 1065. שיפוץ זה הביא את המבנה לצורתו דהיום. במבוא למאמר זה הוזכרה בנייה ראשונה ממש עם הכיבוש המוסלמי, בשנת 638. מאוחר יותר, במסגרת יצירת הר הבית במתכונת הרמיון לכנסיית הקבר, שהייתה המבנה הבולט בעיר, בזמנו של הח'ליפה אל וואליד (705-715), נבנה המסגד מחדש. מבנה זה נהרס ברעידת האדמה של 747 ונבנה מחדש בשנת 780. מבנה זה נהרס ברעידת האדמה של 1033, ושיקומו נמשך כאמור עד שנת 1065. במהלך התקופה הצלבנית היה המבנה ארמון מלכי הצלבנים וכן מרכז של מסדר הטמפלרים. כל השינויים שנדרשו בשל התפקודים הללו נמחקו בתקופה האיובית, שאז חזר המבנה למצבו הקודם, שהוא גם מצבו הנוכחי.

מזרחה למסגד אל-אקצא ישנו שטח נרחב פתוח. עמדו כאן מחסנים גדולים שהוסרו בשנות הארבעים של המאה העשרים. לאורך החומה הדרומית של ההר נראה בצמוד למסגד אל-אקצא מסגד קטן – מסגד עומר. נישה קטנה בחומה מקובלת כמקום תפילתו של דוד המלך. חלק גדול מהרחבה מזרחה משם בנוי מעל אורוות שלמה. למבנה זה היסטוריה שאינה ברורה כל צורכה. ידוע לנו שבימי הבית השני עמד לאורך החומה הדרומית של ההר הסטיו הדרומי המפואר, שלפחות קטע ממנו היה מבנה תת-קרקעי. ישנן עדויות על שני מקומות קדושים שהיו שם, והוזכרו לעיל. כל מבנה שהיה שם נהרס ברעידת 1033, וגם החומה הדרומית התמוטטה אז. במסגרת השיפוץ, שנמשכו כשלושים שנה, הוקמו מחסנים גדולים מתחת לפני הרחבה, שמכיוון ששימשו אורוות לאבירי הטמפלרים נקראו "אורוות שלמה". זהו מבנה גדול אשר בו שדרות עמודים: כשמונים עמודים התומכים ברצפת הרחבה שמעל. הכניסות הצפוניות אליו נסתמו והמדרון המוביל אליהם מולא, משום שבתקופה האיובית נבנתה על גג האורוות מדרסה חשובה בשם "שוק הידע", והיה צריך לאפשר גישה אליה. מילוי זה הוסר בעבודות שביצע הוואקף המוסלמי בשנות השבעים של המאה העשרים. בעת כתיבת מאמר זה נמשך ניפוי החומר שיצא מן המילוי שהוסר, וממצאים רבים בעלי חשיבות הולכים ומתגלים. לאורך החומה המזרחית של הר הבית הייתה פעילות רבה בתקופה העות'מאנית, שהתבטאה בשיקום החומה. כך הוסף לה עמוד מוחמד הבולט החוצה מעט צפונה מהקצה הדרומי של החומה, שחשיבותו רבה למוסלמים בשל האמונה שביום הדין ישב כאן הנביא לשפוט את הנשמות.

כמו כן הוספה החומה על חלקו העליון של שער הרחמים. צפונה משם ישנו מבנה קטן הנקרא "כס שלמה". מבנה זה שימש מסגד קטן אשר בו שני חדרים.

מצפון למסגד אל אקצא נראית מזרקה – אל-כאס בערבית, כלומר, "הגביע". זוהי מזרקה שנבנתה במאה הארבע עשרה כדי לאפשר למתפללים את ההיטהרות לפני התפילה. הקים אותה אחד מאותם פקידים גבוהים שהוגלו לירושלים. הבריכה ניזונה בעבר מאמת המים שהגיעה מבריכות שלמה עוד מימי הבית השני, והמשיכה לשמש לאורך הדורות. כיום מגיעים מימיה מהמערכת הכללית של אספקת המים לירושלים.

מדרום לשער המוגרבים וצפונה משם מתמשכת כמעט לכל אורכו של הצד המערבי של ההר שדרת עמודים מהתקופה הממלוכית. תחילתה מעט מדרום לשער, באזור החומה המערבית. מצפון לשער ומחוצה לו נמצאת רחבת התפילה של הכותל המערבי. על שדרת העמודים הזאת נבנתה הקומה השנייה של כל המבנים העומדים לאורך החומה המערבית כולה. אלו מבני קודש מסוגים שונים: מדרסות, אכסניות לעולי רגל ומבנים נוספים ששימשו את מוסדות הוואקף. את כולם הקימו אותם גולים שהוזכרו לעיל. בכמה מקומות נפערת השדרה כדי לתת מעבר לשערים המובילים אל ההר. אלו הם, מדרום לצפון: שער השלשלת, שמדרום לו נמצאת המדרסה טנכזיה, המוכרת כיום כמחכמה. אל הצפוני מבין שני פתחי השער הזה מוצמד צריח שער השלשלת, ואליו צמודה מצפון המדרסה אשרפיה. הקים אותה הסולטן הממלוכי אל-מלכ אל-אשרף קאיתביי, כך שזה מבנה סולטני. הבונה הרשה לעצמו לחדור עם המבנה שלו אל שדרת העמודים, הנקטעת עקב כך. מצפון למדרסה זו ועד לשער הטהרה עומדת מעל לשדרת העמודים המדרסה עות'מניה. שער הטהרה עצמו נקרא כך משום הוא מוביל בסמטה אל מתקני השירותים של ההר. מצפון לסמטה ניצבת אכסניה לעולי רגל, גם היא כרוב המבנים שלאורך החומה המערבית של הר הבית מן המאה הארבע עשרה, ושמה "רבאט זמאני". מכאן ועד לשער סוחרי הכותנה המרחק קצר, והוא תפוס על ידי החנויות שבשוק סוחרי הכותנה וכן על ידי מתקנים שונים הקשורים בענייני הטהרה, כמו בית מרחץ. צפונה משער סוחרי הכותנה ועד לשער הברזל ישנן שתי מדרסות – האחת היא חת'וניה. מדרסה זו נהרסה כמעט כליל ברעידת האדמה של 1546, ומעט שרידים שלה משולבים במבני מגורים חדשים יותר. מצפון לה נמצאת מדרסה בשם ארע'וניה, שחזיתה פונה

אל רחוב שער הברזל. היא מוכרת לכול בשל העובדה שהיא נבחרה להיות מקום קבורתם של אישים חשובים במורשת הארץ ישראלית, כמו השריף חוסיין, אבי המלכים עבדאללה הראשון מלך ירדן ופייסל מלך עיראק. עוד קבור שם עבד אל-קאדר חוסייני, שנהרג בקסטל בקרבות תש"ח. מצפון לשער הברזל ישנה אכסניה נוספת לעולי רגל, שבחצרה נראה קטע מהחומה המערבית, שגם לידו מתפללים, המוכר כ"כותל הקטן". מצפון לאכסניה זו ישנה מדרסה קטנה נוספת, בשם וואפאיה, שחזיתה מגיעה לשער הבא, הוא שער המשגיה, ששמו בא לו בשל התואר שניתן עוד בתקופה הממלוכית לאחראי על הר הבית ועל מערת המכפלה בחברון. ערביי העיר קוראים היום לשער זה שער המג'ליס (המועצה המוסלמית העליונה – הוואקף) משום שבכניסה אליו עומד בניין המועצה, שהוא מדרסה ממלוכית בשם מנג'כיה. המופתי הירושלמי חג' אמין אל-חוסייני שינה מעט את המבנה ויצר לו כניסה מפוארת, הצמודה לכניסה להר הבית. מבנה המג'ליס הוא האחרון ממבני הממלוכים שלאורך החומה המערבית של ההר. קרוב לשער הזה ישנם שני מתקני מים: האחד – רהט שעלן. הוא מורכב משני חלקים – האחד מהתקופה הממלוכית, והאחר מהתקופה העות'אנית. בחלק שני זה ישנו מחראב (גומחת תפילה) ומשטח תפילה. מתקן המים השני הוא מתקן קטן – סביל מוצטפה אגא. זהו מתקן לשאיבת מים. מקורם של מים אלו אינו ברור. גם מתקן זה הוא מהתקופה העות'אנית.

מצפון למדרסה מנג'כיה נראה הסלע הטבעי של גבעת האנטוניה, שהיא הגבעה שמצפון מערב להר המוריה. הורדוס חצב את קצה הדרומי ביותר כדי לפלס את רחבת הר הבית, ונתרה ממנה סמוך להר רק במת סלע חצובה מכל עבריה. הסלע נראה היטב לאורך כל הקצה הצפוני של ההר, ובו נקבע הצפוני בשערי הר הבית במערב – שער בני ע'וואנמה. הסלע החצוב יוצר את הפינה הצפון מערבית של ההר. בנקודה אשר בה פונה הסלע מזרחה בנוי צריח בני ע'וואנמה, שהוא הצפוני משלושת הצריחים המערביים של ההר, והמערבי משני הצריחים שבצפונה. על במת הסלע, גבוה מרחבת הר הבית, הוקם בתקופה הממלוכית מבנה בשם המדרסה ג'אוליה. אף ששמה מדרסה, היא שימשה בתקופות הממלוכית והעות'אנית מקום מושבם של נציבי העיר, עד למאה התשע עשרה. נותרו ממנה כיום שלושה חדרים בלבד, שהמרכזי בהם פתוח כלפי צפון. במאות השנים שלמן התקופה הממלוכית ואחריה, יהודים רבים שמסיבות דתיות לא עלו להר הבית באו לשם בשל גובה המבנה מעל לסלע, שממנו יכולים היו לראות יפה את

ההר. על אותה במת סלע עמדה מדרסה נוספת – הצוביביה, ששרידי הכניסה אליה נראים עד היום, ברחוב הווייה דולורוזה. שתי המדרסות נעלמו כמעט כליל בשנים 1923/4, כאשר בנו במקומן בית ספר לנערים. חצר בית הספר משמשת בטקסים נוצריים כתחנה הראשונה בתהלוכות לאורך הווייה דולורוזה המסורתית. על במת הסלע עמדה בימי הבית השני מצודת האנטוניה, שמילאה תפקידים חשובים ביותר באותה תקופה. גם בצפון הר הבית עוברת שדרת עמודים שמעליה מבנים. גם הם, כבצד המערבי, כולם מהתקופה הממלוכית. במקום אשר בו צונח הסלע הטבעי עומדת המדרסה אסערדיה, שמזרחה לה המדרסה אלמליכיה, ועוד מזרחה ניצבת המדרסה פאריסיה, הנוגעת בשער החשוך, שהוא המערבי משלושת השערים שבצפון הר הבית (שמו האחר הוא שער המלך פייסל, על שם מלך עיראק, שנכנס אל הר הבית דרך שער זה בביקורו בראשית שנות העשרים). צמוד לשער, ממזרח לו, עומדת המדרסה אמיניה, שהיא המערבית משורת המדרסות העומדות בין השער החשוך לשער המחילה. כל המדרסות הללו צמודות לשדרת העמודים הצפונית של ההר, וכמעט לכולן ישנה קומה שנייה הבנויה מעל שדרת העמודים. המדרסות כאן הן: המדרסה אמיניה, שהוזכרה; מזרחה לה המדרסה בסיטיה, ומדרסה אוהדיה, הנוגעת בשער המחילה. בצד מזרח של השער עומדת המדרסה כרימיה. מזרחה לה ישנם חמישה קמרונות שתאריך ונסיונות בנייתם אינם ברורים, והם משלימים את שדרת העמודים. בקצה המזרחי של קמרונות אלו עומדת עוד מדרסה אחת קטנה – מדרסה ע'דריה, שמצידה המזרחי קמרונות נוספים של השדרה, שבקצה שלהם הצריח של בריכת ישראל. הוא מיוחד בכך שהוא מסוג צריחי העפרון, דהיינו, צריחים עגולים ומחודדים בראשם, האופייניים לתקופה העות'מאנית. בסיסו מרובע כמו יתר צריחי ההר. צריחים מרובעים טיפוסיים לתקופה הממלוכית. טיפוס זה מוכר בספרות כ"צריח סורי". אף שישנה כתובת המספרת על שיקומו בתקופה העות'מאנית, נראה שאין לקבל אלא שהצריח המקורי היה מרובע, ואילו החלק העגול לא שוקם אלא נבנה כולו מחדש בתקופה העות'מאנית. מהשער המזרחי העומד בפינה הצפון מזרחית של ההר, הוא שער השבטים, ועד למדרסה כרימיה, נמצאת מחוץ להר בריכת ישראל, שהיא עוד מימי הבית שני. לאורכה, על ההר, נמשכת שדרת העמודים הצפונית. כל השטח הגדול שבין רמת הר הבית לשדרת העמודים הצפונית הוא היום גן שנטועים בו עצים שונים – בעיקר ברושים וזיתים. עד לפני שנים מספר היה הסלע הטבעי חשוף ברובו הגדול וניכרו בו עקבות חציבת הסלע באזור. עצי

הברוש הגדולים הנראים כאן ניטעו בתוך חפיר גדול שנחצב בסלע הטבעי ונעלם כליל כשהשטח הוכשר לנטיעה. חשיבותו רבה ביותר להבנת התפתחות הר הבית בימי הבית השני, שכן החוקרים סבורים שהוא נחצב בהר עוד קודם ימי הורדוס ונועד להגן מצפון על הר הבית דאז, שהיה קטן מזה של ימי הורדוס. יש שם כמה מבנים קטנים. בהם כדאי להזכיר את המבנה הנקרא "הלשכה" (איוון) של הסולטן מוחמד השני. הוא נבנה בראשית המאה התשע עשרה. יש הקוראים לו כיפת סולימן פשה. הוא שימש מקום תפילה קטן שכן היה בו מחראב (גומחת תפילה) לשם כך. צפונה ממבנה זה, וביתר קרבה אל שדרת העמודים הצפונית, עומד רהט (ספיל) עות'מאני שנבנה בזמן שלטונו של סולימן המפואר, ודומה לשאר ששת הרהטים בירושלים שהקים סולטן זה.

2. רמת הר הבית מכיוון מסגד אל-אקצא אפשר לעלות צפונה לרמה במערכת מדרגות שכראשה מקשתת מהתקופה הממלוכית. למעלה, משמאל לעולה, ניכר מינבר (בימת הטפה) בורהן אל-דין מהתקופה הממלוכית, שבתקופה העות'מאנית נוספו לה עיטורים שונים, וממנה מערבה ניצבת גומחת תפילה שהתקין בתקופה העות'מאנית אותו יוסוף אגא, שלעיל הוזכר מבנה אחר שלו על רחבת ההר. הוא שיבץ במבנה כתובת שמצא בעיר ואשר יש בה חשיבות היסטורית גדולה משום שהיא מתארת שצלאח אל-דין בנה בעיר חומה, וחפיר לפנייה. לא ידוע מקורה של כתובת זו. בהמשך, מערבה, בפנינה הדרום מערבית של הרמה, עומדת כיפת הדקדוק, שהיא מדרסה שהקים אחיינו של צלאח אל-דין, שהקים גם את המדרסה המכונה "שוק הידע", שהוזכרה לעיל. שתי המדרסות הללו היו זהות בצורתן, ולכן אפשר להבין את מראה של זו האחרונה שאינה קיימת עוד, אם כי עדיין נראית בציורים מהמאה התשע עשרה.

המבנה העיקרי על רמת ההר הוא כיפת הסלע. מבנה זה הוקם כבר בראשית האסלאם כדי להגן על אבן השתייה, בשל הידיעה שקודש הקודשים ניצב עליה. על כך מעידים המקורות בני התקופה. ההשראה על צורתו ועיטוריו נשאבה מאומנות התקופה הביזנטית, ונראה אף שאומנים ביזנטים היו ממעצבי המבנה. צורתו היום אינה שונה הרבה מצורתו המקורית, אולם במהלך הדורות שוקמה

כיפתו כמה פעמים עקב רעידות אדמה שפגעו בה. כמו כן הוספו למבנה אריחי הקרמיקה המצטרים אותו, מכיוון שכבר במאה החמש עשרה היה רוב חלקו של הפסיפס החיצוני של המבנה הרוס, ואת ההחלטה להחליפו בקרמיקה קיבל הסולטן סולימן המפואר. בשנת 1964, תחת השלטון הירדני, הוחלף ציפוי הכיפה הכבד, עשוי העופרת, באלומיניום מצופה נחושת דמוית זהב, ושוב בשנות השבעים של המאה העשרים הוחלף ציפוי הכיפה – הפעם בזהב של ממש.

על רמת ההר ישנן כמה כיפות. אחת הניצבת בקרבת כיפת הסלע, ליד הפינה הצפון מערבית שלה, היא כיפת הנביא, שהיא מבנה מהתקופה העות'מאנית, הגם שיש בה כתובת מהתקופה הממלוכית. היא מוזכרת בתיאורים עוד מהתקופה המוסלמית, אבל מדובר בכיפה שנעלמה מאז. בכתובת אחת אשר היא משוקף לכיפת העלייה מתוארות הכיפות שהיו שם קודם התקופה הצלבנית, שנהרסו אז. כיום נראות כמה כיפות על הרמה: כיפת העלייה, כיפת השלשלת וכיפת הנביא. מקובל על חוקרים רבים שכיפת העלייה נבנתה בתקופה הצלבנית כדי לשמש בית הטבילה של הכנסייה שהייתה בכיפת הסלע. חוקרים אחרים סבורים שהיא מהתקופה האיובית, ורק השתמשו לבנייתה בחלקים ארכיטקטוניים מהתקופה. נראה שאגן טבילה מהתקופה הצלבנית העומד בסמוך מעיד על היות הכיפה מקום טבילה נוצרית. האגן הוצא מהכיפה כשהפכה כיתת לימוד לבנות, ומשמש בתפקיד זה עד ימינו. מעט צפונה מכיפה זו עומד בניין קטן שעיקרו מבוא לחדר גדול אשר בו גומחת תפילה. לחדר זה ישנו מרתף. גם בו ישנה גומחת תפילה. חשיבותו של מרתף זה נובעת מהעובדה שהסלע הטבעי הוא רצפה לו. הוא מתרומם כאן כלפי דרום מזרח – דבר המאפשר הבנה בנוגע לצורתו של הר המוריה, שפסגתו תחת כיפת הסלע.

כיפת השלשלת עומדת בסמיכות רבה ממזרח לכיפת הסלע. היא נבנתה כשנבנתה כיפת הסלע. נראה שלבונה ההר אז הפריעה העובדה שכיפת הסלע אינה עומדת במרכז ההר, וכיפת השלשלת נבנתה בנקודת המרכז שלו. שמה נובע מהעובדה ששלשלת שהייתה קבועה בה שימשה במשפט להוכחת צדקתו של נאשם שאחז בה. הנוצרים ראו במהלך הדורות בכיפה את קברו של זכריה הנביא או של יעקב אחי ישו.

במהלך התקופה הממלוכית לא נבנה כמעט שום מבנה על רמת ההר מלבד מינבר בורהן אל-דין, שהוזכר לעיל. לעומת זאת, מהתקופה העות'מאנית יש ברמת ההר כמה מבנים. המפורסם בהם הוא כיפת הרוחות, הנמצאת מצפון מערב לכיפת הסלע. פרסומה של כיפה זו בא לה כאשר בשנות השבעים של המאה העשרים הגיע חוקר למסקנה שהיא ניצבת במקומו של קודש הקדשים, ותיירים החלו לבקר את המקום ולהעניק לו חשיבות. אותו חוקר אף שינה בכתביו את שם הכיפה מ"כיפת הרוחות" ל"כיפת הלוחות" – דבר שהוסיף עניין למבקרים. כל זאת ללא כל בסיס.

לאורך כל הקצה הצפוני של הרמה ניצבת שורה של מבנים קטנים שנבנו לאורך התקופה העות'מאנית בזמנים שונים. הם שימשו בתפקידים שונים, ובעיקר כחדרי לימוד דתיים. כיום הם משמשים לתפקידים שונים בשירות הוואקף המוסלמי, וכן לתחנת משטרת הר הבית. כמה מהמבנים האלו חורגים צפונה אל מחוץ לרמה, ולכן יש להם קומות תחתונות בגובה רחבת הר הבית, התומכות בהם. גם בצידה המערבי של הרמה ישנם בניינים דומים, שלחלקם גם קומה תחתונה, כבצפון. מהמקורות ההיסטוריים יש להסיק שבמקומם של חדרים קטנים אלו היה בתקופה הצלבנית מנזרם של הנזירים האוגוסטינים, שחלקו הצפוני של הר הבית היה תחת השגחתם, על מבני הקודש שהיו בו.

מכל התיאורים דלעיל אפשר לראות כיצד היהדות, הנצרות והאסלם מצאו עניין בהכרת הר הבית ובקשירת האתרים השונים שעליו למסורות של שלושתן. ההר הוא עד היום נושא לדיונים בנושאים שונים הנוגעים לשלוש הדתות. לעיתים הניגודים הפוליטיים משחקים תפקיד בחיכוכים ביניהן, וכך גם המחקר המדעי של ההר, שהתעורר בשנים האחרונות. ביהדות – מקום המקדש וצורתו; בנצרות – על מעשיו של ישו על ההר; באסלאם ישנה התגוננות נגד ההתעוררות הרגשית של יהודים בנוגע להר ולמקומו בחיי היום-היום. האם יש סיכוי שלמרות הניגודים יהיה ההר בסופו של דבר דווקא גורם מאחד?

"הר הבית" הוא המקום הפיזי המרכזי ביותר בהווה היהודית. כך היה בתקופת המקדש וכך בשבעים דורות של גלות, שבהם נתפס כיעד-חפץ בלתי ממומש. כיום, כשההר נמצא בריבונות ישראלית מעל לחמישים שנה, הוא נושא מרכזי ונפיץ בשיחה הישראלית – בין יהודים לבין עצמם ובין יהודים לבין מוסלמים.

כל ניסיון לתאר את הר הבית בממדים קונקרטיים נתקל בקשיים משום שהיחס אליו מתנודד בין קטבים שונים: רציונליים ומיסטיים; פרטיקולריים ואוניברסליים; היסטוריים ומטה-היסטוריים; פיזיים ורוחניים. למרות זאת, ספר זה מבקש להסתכל על הר הבית מתוך עמידה על המתח שבו הוא מתקיים בין החלום לבין הממשות, שהפער ביניהם עצום. בחלקו הראשון מתואר החלום – על היבטיו הדתיים, הלאומיים והתרבותיים – הן מנקודת ראות יהודית הן מנקודת ראות מוסלמית. בחלקו השני מוצגת

הממשות, המציאות של הר הבית כיום על שלל היבטיה הפיזיים, הסוציולוגיים והמשפטיים. בחלקו השלישי מוצע מתווה מלא ועשיר של המשמעויות המעשיות של כל אחד מהחלומות היהודיים באשר להר בעת הזאת, כאשר "הר הבית בידינו".

הספר כולל מארג ייחודי של הגות טובי החוקרים באשר להר הבית, בתחומי הדעת השונים – פילוסופיה, מחשבת ישראל, תרבות, מזרחנות, אסלאם, ארכיאולוגיה, חברה ומשפט ישראלי ובינלאומי.

הר הבית מנקז אליו תודעות דתיות, פוליטיות ולאומיות רבות עוצמה. האם נדע להכיל אותן באופן אחראי? ספר זה מבקש לאפשר זאת באמצעות הרחבה של יריעת השיחה על ההר אל ממד העומק הראוי לה.

מחיר מומלץ: 98 ש"ח

יוני 2022

מסת"ב: 7-381-519-965-978

www.idi.org.il

0 4500001289 9

דאנאקוד 450-1289